

ВІСНИК

Київського університету
імені Тараса Шевченка

Літературознавство
Мовознавство
Фольклористика

Випуск 2

Видавничо-поліграфічний центр
"Київський університет"
1994

Літературознавчі статті присвячені малодослідженим питанням історії і теорії літератури, проблемам поетики і віршознавства, а також зв'язкам української літератури з іншими світовими літературами.

Праці з мовознавства порушують широке коло питань: термінології, місця української мови в генеологічній класифікації – серед інших слов'янських, неслов'янських індоевропейських і індоевропейських мов, а також індологічні дослідження академіка М.Я.Калиновича.

Розділ фольклористики представлений новими працями з проблеми історіографії українського фольклору у вітчизняній науці, дослідженням теоретичних проблем взаємозв'язків в народної творчості та драматургії.

Для викладачів, наукових працівників, аспірантів, студентів.

Редакційна колегія: М.К.Наєнко, д-р філол.наук, проф./відп. ред./; Н.М.Гаєвська, канд.філол.наук, доц./наук.ред./; С.І.Дяченко /техн.секр./; О.І.Білодід, д-р філол.наук, проф.; Л.В.Грицик д-р філол.наук, проф.; П.П.Кононенко, д-р філол.наук, проф.; С.В.Семчинський, д-р філол.наук, проф.; О.С.Снітко, д-р філол.наук, доц.; Л.Ф.Дунаєвська, канд.філол.наук, доц.; Н.Ф.Зайченко, канд.філол.наук, доц.; Л.М.Паламар, канд.філол.наук, доц.; Г.П.Стрілчук, канд.філол.наук, доц.

Адреса редакційної колегії: 252017, Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14, Київський університет, філологічний факультет, тел. 02-02

© ВПЦ "Київський університет",
1994

Гоголь М.В. Полн. собр. соч.: В 14 т. - М., 1952;
 соч.: В 13 т. - М., 1953.-Т.3.- С.503; 2 Белинский В.Г. Полн. собр.
 4 П.Білецький-Носенко. Словник української мови.- К., 1963;
 Словник української мови: В II т.- К., 1970-1980 /СУМ/; Етимоло-
 гічний словник української мови.- К.-Т.І.- 1982; Т.2.- 1985;
 Т.3.- 1989 /ЕСУМ/; Фразеологічний словник української мови:
 у 2 т.- К., 1993; 5 Виноградов В.В. О языке ранней прозы Гоголя
 //Материалы и исследования по истории литературного языка.- М.,
 1951.- С.113; 6 Іжакевич Г.П. Роль Гоголя в історії російсько-
 українських мовних зв'язків //Мовознавство.-1953.-XI.- С.44-58;
 Мірошник Д.І. Мовностилістичні українізи в творах М.В.Гоголя
 //Українська мова в школі.-1952.-№ 2.- С.13-21; 7 Черторизька Т.К.
 Українське слово в творчості М.В.Гоголя //Мовознавство.-1984.-
 № 3.- С.10-17; 8 Гиппиус В.В. "Вечера на хуторе близ Диканьки"
 Гоголя //Труды института литературы.- М., 1948.-Т.І.- С.9-38.

Надійшла до редколегії 10.IV.1994.

Ю.Л.Старовойт, канд.філол.наук

НАДФРАЗОВА ЄДНІСТЬ - СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ ЧИ ТЕКСТУАЛЬНА КАТЕГОРІЯ?

Шляхом зіставлення різноманітних позицій
 вчених та отриманих ними результатів, а
 також через власні дослідження доводиться
 доцільність розглядання НФЄ не як синтак-
 сичної одиниці, а як загальної категорії
 для моделювання механізму побудови текстів.

Довгий шлях розвитку лінгвістичної науки закономірно при-
 вів мовознавців до спроб структурного дослідження цілих текстів,
 у зв'язку з чим в останні десятиріччя з'явився термін "надфразо-
 ва єдність" /НФЄ/, покликаний відобразити поняття мовної одиниці,
 що гіпотетично складається з кількох речень і безпосередньо бере
 участь у формуванні тексту. І хоч із цього питання було надруко-
 вано більше тисячі наукових праць, прослема онтологічної природи
 та гносеологічного статусу такої одиниці залишається невирішеною.

© Ю.Л.Старовойт, 1994

Часто, коли йдеться про витoki теорії НФЄ, або, в іншій
 термінології, складного синтаксичного цілого /ССЦ/, помилково
 посилаються на роботу В.В.Виноградова "Русский язык", де читаємо:

"Найбільш раціональним розділенням граматики... був би
 розподіл її на: 1/ граматичне вчення про слово, 2/ вчення про
 словосполучення, 3/ вчення про речення, 4/ вчення про складне
 синтаксичне ціле та про синтагми як його складові частини"¹.

Однак у той час термін ССЦ під впливом О.М.Пешковського
 вживався як синонімічний терміну "складне речення" /у Л.В.Щерби
 це синтаксичне ціле вищого порядку/². Для підтвердження можна
 проловжити цитату. В.В.Виноградов відзначає, що "третій та чет-
 вертий розділи граматики більшість лінгвістів об'єднують, хоч
 таке об'єднання найчастіше веде до двозначності таких понять, як
 "речення", "фраза", "синтагма"³. Подібні зауваження ми знаходимо
 і у примітках О.М.Пешковського⁴.

Витoki теорії НФЄ можна знайти в О.М.Пешковського, який
 звертав увагу на те, що "у власне літературній мові /не розмов-
 ній/ є одиниця ще більш об'ємна, ніж складне ціле. Це сполучення
 складних цілих від одного абзацного відступу до іншого"⁵. Однак
 важко зрозуміти, чому йдеться лише про "складні цілі", тобто
 складні речення, і нічого не говориться про входження в ці сполу-
 чення простих речень. До того ж, поняття такої одиниці ототож-
 нюється вченим з абзацом. Передбачення досліджень надфразового
 синтаксису знаходять в О.О.Потєбні, О.Х.Востокова і навіть у
 М.В.Ломоносова⁶. В.В.Виноградов же належність до синтаксису проб-
 лем НФЄ та абзаців ще у 1955 р. визначив як спірну та сумнівну⁷.
 Початок детальних досліджень цієї проблеми відноситься до кінця
 40-х - початку 50-х рр. Причому одразу окреслилося два підходи
 до виленування в тексті єдностей, більших за речення:

1. Чисто синтаксичне розуміння НФЄ, за яким основними в
 аналізі служать формально-граматичні показники зв'язку речень в
 тексті - А.І.Беліч, М.С.Поспелов, Л.А.Булаховський, пізніше
 Б.А.Маслов, Н.Д.Зарубіна, Н.Д.Бурвікова, І.Р.Гальперін, Э.М.Доб-
 рускіна, В.Є.Берзон. У цьому випадку НФЄ можна визначити як
 макроречення.

2. Змістовно-смісловий підхід, коли крім граматичних по-
 казників, які можуть бути і відсутніми, критеріями є лексична
 послідовність, тематична єдність та спільна комунікативна

установка речень. У подальшому цей підхід, потрапивши навіть у посібники, набув більшого поширення серед дослідників - Л.М.Лосева, Н.О.Турмачова, Т.Р.Котляр, Г.Я.Солганік, О.Є.Пивова-ров, В.В.Онищенко, Н.В.Слухай, Т.Д.Шабанова, М.Я.Димарський, Л.В.Димарська-Бабалян, Н.К.Соломіна, Є.А.Реферовська та багато ін. У концепції цих вчених НФЄ співвідносна з поняттям мікро-текст.

Подібну нашій класифікацію досліджень можна знайти у праці Є.М.Добрускіної та В.Є.Берзон⁸, де виділяються відповідно структурний та семантичний підходи до аналізу надфразової зв'язаності. Різниця полягає лише в оцінці методів окремих авторів. Іноді, опираючись на лексичне значення терміну, під НФЄ розуміють парцельовані речення. Тут слід згадати роботи Л.С.Сержана та Н.М.Нестерової. Найчастіше термін Л.А.Булаховського НФЄ вживається синонімічно до введеного в сучасному розумінні М.С.Поспеловим терміну ССЦ. Однак є винятки, коли, наприклад, до ССЦ відносять "ланцюжки речень, тобто надфразові єдності /НФЄ/, а також складні комплекси - складносурядні та складнопідрядні речення"⁹. Але в переважній більшості публікацій ці терміни використовуються як синоніми, співпадаючи також з іншими, менш поширеними: прозова строфа, синтаксичний комплекс, компонент та ін. (докладний перелік із посиланням на джерела див. у Б.А.Маслова¹⁰). У дослідників спостерігаються деякі розходження у визначенні обсягу одиниці та, відповідно, у спробах розмежування НФЄ у конкретних текстах. Найчастіше за такі визнаються об'єднання від двох до десятків речень, але одні дослідники намагаються всю текстову тканину ділити на НФЄ, тоді як інші припускають існування в ній і відносно самостійних речень. Деякі мовознавці, прагнучи надати надфразовому синтаксису повноправний статус рівня в мовній системі, розглядають як НФЄ окремі автосемантичні речення¹¹, що абсолютно алогічно. Іноді в якості НФЄ розглядаються тільки уривки обсягом не менш ніж у три речення¹². Особливого значення питання про обсяг та розмежування НФЄ набуває у спробах дослідити структурні або композиційні їх характеристики. Так, виділення в них зачину, розгортки та кінцівки¹³, явно запозичених із більш ранніх спроб дослідження абзацу, передбачає наявність у НФЄ не менш як трьох речень. На противагу цьому існують ствердження, що єдності незалежно від кількості охоплених ними предикативних одиниць завдя-

двокомпонентні¹⁴. Але в обох випадках будуть виникати ускладнення у спробах вписати в наведені схеми розподіл НФЄ на однорідні та неоднорідні склади /І.О.Фігуровський, Л.М.Лосева/, на статичні, динамічні та змішані /О.Є.Белінська/, або розподіл їх на чотири різновиди: нечленовані, напівчленовані, членовані та змішані /Н.О.Турмачова/. І хоч нікому не вдалося досі побудувати чітку лінгвістичну схему єдності, в науковій літературі оперують поняттями "структурна модель НФЄ" і навіть "модель тексту".

Не виробивши єдиної точки зору і не отримавши суттєвих результатів у спробах систематизувати вибраний для досліджень матеріал, мовознавці переходять до більш великих фрагментів тексту: досліджуються предикативно-релятивні комплекси /Т.М.Баталова/, текстові сегменти з кількох НФЄ /А.І.Герасименко/, блоки першого-четвертого рангів обсягом у кілька абзаців /А.А.Мешлер/, блоки інформації /І.П.Кудреватих/, суперсинтаксична єдність /Т.А.Вейхман/. І хоч автори намагаються надавати цим описам структурного відтінку, справедливо буде зазначити, що в даних дослідженнях все більш ведучим стає змістовно-смысловий підхід.

Одні дослідники без достатньої аргументації апріорі називають НФЄ синтаксичною або взагалі лінгвістичною одиницею /Н.Д.Зарубіна, О.М.Москальська, Л.А.Кисельова/, інші /більшість/ - одиницею мовлення. Разом із тим зустрічається цілком конструктивна критика такого швидкого зарахування НФЄ до складу мовних одиниць, найбільш послідовно це зроблено М.П.Харченком¹⁵. Знаходити ж у мовленні якісь окремі одиниці, не тотожні мовним, на наш погляд, просто методологічно хибно. Відсутність єдиної точки зору та пов'язані з ним труднощі позначилися і на тому, що у підручниках із синтаксису вміщені лише окремі зауваження про НФЄ. У своїй чергу на висновках вчених позначилася і сама суперечливість проблеми дослідження тексту. З одного боку, спостерігається зведення всіх питань до єдиної лінгвістики тексту /Н.В.Слухай, І.Р.Гальперін, О.Є.Белінська та ін./, з іншого, виникають намагання розробляти окремо його теорію, граматику та синтаксис /Ю.В.Попов, Т.П.Трагубович, Т.М.Ніколаєва та ін./, неясність у постановці питання викликає і відповідну критику в працях О.І.Горшкова, Б.М.Головіна, Р.О.Булагова, В.Я.Плоткіна, В.Г.Адмоні, В.В.Оцинцова. Варті уваги спроби розглядати НФЄ з позицій актуального членування висловлення /Є.А.Реферовська, Т.Ф.Матвеева, І.Н.Димарська-

Набалян, Г.Я. Солганік/, та оскільки при цьому у функціональному плані єдності прирівнюються до тексту¹⁶, подібні дослідження закономірно приводять до результатів, уже отриманих раніше більш масштабними лінгвістичними дослідженнями текстів¹⁷. Як справедливо зазначає Ю.В. Ванніков, спроби механічного продовження паростків структурних відношень на текст з точки зору загальної семіотики - нонсенс, бо текст є за визначенням вільним сполученням синтаксичних одиниць¹⁸. Таким чином, можливі відкриття нових граматичних структур не будуть кроком вперед у плані розкриття таємниць власне тексту. У цьому контексті актуальним буде таке зауваження: "Ніякої особливої "граматики зв'язного тексту"... немає і бути не повинно. У мовознавстві повинна діяти єдина граматична система... потрібно не надбудовувати надфразовий синтаксис над внутрішнім і не ототожнювати їх, а розвивати перший на основі другого. Надфразовий синтаксис повинен, таким чином, розширити, поглибити та уточнити синтаксис внутрішньофразовий"¹⁹. Зауважимо, що Л.А. Булаховський визначав НФЄ як "цілі... словесні масиви", "єдності, в яких у наявності є всі прикмети синтаксичного характеру", звертав увагу на те, що у Л.Толстого можна навіть деякі глави розглядати як єдності²⁰, але не описував їх як регулярні та репродуктивні утворення. Аналогічні погляди знаходимо і в останній академічній граматиці російської мови, де згадуються "більші ніж складне речення фрагменти тексту, які виявляють у зв'язках своїх частин дію граматичних правил та закономірностей /так звані "складні синтаксичні цілі"/"²¹.

Таким чином, аналіз лінгвістичної літератури і власного матеріалу приводить нас до таких висновків. Прагнення до дискретного виділення НФЄ у конкретних текстах було викликане метафізичним, атомарним підходом до проблеми, намаганням знаходити у всіх структурах відповідну першоелементу. Онтологічно ж НФЄ в реальних текстах завжди переплетені, контаміновані. Провести чітке розмежування єдностей неможливо, особливо якщо спиратися на змістовно-смысловий критерій. І якщо на рівні речення контамінація - факт зовсім винятковий, то в побудові тексту злиття НФЄ є нормою. У результаті тексти являють собою контамінацію різних типів абстрактних моделей НФЄ, серед яких можна виділити НФЄ-мікротексти з паралельною побудовою компонентів /перший різновид/ та з послідовним їх зв'язком /другий різновид/, а також різноманітні НФЄ-

макроречення, де елементи зв'язку служать граматичні показники. Їх переплітання забезпечує дію категорії зв'язності тексту. Поняття "рівня вище речення", рівня тексту не слід розглядати в плані рівнів ієрархічної побудови мовної системи. Це поняття можна використовувати як необхідну умовність для дослідження механізму текстоутворення, для чого й існує лінгвістика тексту. Якщо самостійно вжиті речення практично можуть служити текстами /наприклад, об'яви, афоризми/, то теоретично під текстом слід розуміти як мінімум два речення, що передається формулою: текст = I + n речень, що когерентно пов'язані між собою. У такому разі НФЄ як умовна текстуальна категорія залежно від потреб дослідника та властивостей конкретного тексту буде мати форми: X-речення + n речень; n речень + X-речення + n речень; n речень + X-речення, де під X-реченням ми розуміємо фразу, зовнішні зв'язки якої цікавлять дослідника. НФЄ - це відносно обмежений простір у тканині конкретного тексту. Різні лексичні компоненти одного і того ж речення у своїй текстуальній перспективі можуть виводити нас на різні за обсягом НФЄ, які всі разом зв'язані з предикативною одиницею. І якщо НФЄ-макроречення визначається синтагматичними структурними відношеннями, то НФЄ-мікротекст - парадигматичним структурним значенням лексичних компонентів, силою семантичного поля. Графічно запропоноване нами розуміння НФЄ з їх послідовністю у конкретному тексті слід подавати не як ряд ізольованих дискретних одиниць і не як ланцюжок, де кожне останнє речення однієї НФЄ служить початком наступної, а у вигляді різних обсягів, що взаємно накладаються. Для ілюстрації наведемо приклад з твору "О Маяковском" відомого майстра полемічних жанрів В.Шкловського:

"Владимир Владимирович Маяковский родился 7 июля 1893 года в Багдади, в доме Кучухидзе, у моста.

А рос он в другом доме, немного ниже по течению. Там стояла крепость, большая, высокая насыпь, облицованная камнем, кустарники переплели камни корнями.

В крепости устроены раскаты для пушек. Эта крепость прикрывает три дороги: одна идет в восточную часть Имеретии, а вторая - в Дурию и Мингрелию. В крепости - дом, побольше, чем дом Кучухидзе. Третья дорога идет в Кутаиси.

Из Багдади поехал Маяковский учиться в Кутаиси. Ехали в маленьком, однокольном дилижансе. Я такие дилижансы еще видел в Кутаиси. Они зелено-голубые. 22

У наведеному уривку нами підкреслені речення, які інформують нас про біографічні події в їх послідовності. Як бачимо, такою динамічною НФЕ можуть охоплюватись навіть дистантно розташовані компоненти. Разом із тим, окремі лексичні елементи отримують розвиток залежно від авторської інтенції в додаткових реченнях /опорні слова нами спеціально виділені/. Розвиваються теми фортеці, дороги. У виборі потрібних мікротем та їх вмілому розвитку в тексті і полягає талант того чи іншого автора.

- ¹ Виноградов В.В. Русский язык.- М.; Л., 1947.- С.8;
² Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку.- М., 1957.- С.82; ³ Виноградов В.В. Знач.праця.- С.8; ⁴ Див.: Пешков-ский А.М. Русский синтаксис в научном освещении.- М., 1956.- С.180-181; ⁵ Там же; ⁶ Див.: Добрускина Э.М., Берзон В.Е. Синтаксические сверхфразовые связи и их инженерно-лингвистическое моделирование.- Кишинев, 1986.- С.9; ⁷ Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики.- М., 1981.- С.10; ⁸ Добрускина Э.М., Берзон В.Е. Знач.праця.- С.15-25; ⁹ Мелихова Н.В. Семантико-синтаксические отношения в сложных синтаксических целых //Предложение и текст.- Рязань, 1982.- С.73; ¹⁰ Маслов Б.А. Проблемы лингвистического анализа связного текста.- Таллин, 1975.- С.8-11; ¹¹ Там же.- С.8; Гальперин И.Р. Стилистика английского языка.- М., 1981.- С.196;
¹² Зарубина Н.Д. Сверхфразовое единство как лингвистическая единица. //Автореф.дис. ... канд.филол.наук.- М., 1973; ¹³ Див.: Белинская О.Е. Логико-семантическая организация типов сложного синтаксического целого в современном русском языке //Автореф.дис. ... канд.филол.наук.- К., 1988; ¹⁴ Див.: Рохлин А.С. О предикативных единицах в сложных синтаксических единствах //Семантико-синтаксическое взаимодействие предложения и текста.- Краснодар, 1985; ¹⁵ Харченко Н.П. Существует ли языковая единица более высокого порядка, чем предложение? //Спорные вопросы синтаксиса.- М., 1974; ¹⁶ Крылова О.А., Матвеева Т.Ф. Отдельное предложение-высказывание и связный текст //Филол.науки.-1990.-# 1.- С.61; ¹⁷ Див.: Николаева Т.М. Актуальное членение - категория грамматики текста //Вопр.языкознания.-1972.-# 2; ¹⁸ Баников Ю.В. Синтаксис речи и

синтаксические особенности русской речи.- М., 1979.- С.28-29;
¹⁹ Добрускина Э.М., Берзон В.Е. Знач.праця.- С.53; ²⁰ Булахов-ский Л.А. Курс русского литературного языка: В 2 т.- К., 1952-1953. Т.1.- С.392; ²¹ Русская грамматика: В 2 т. /Гл.ред. Н.Ю.Шведова.- М., 1980-1982. Т.2.- С.5; ²² Шкловский В. О Маяковском //Собр.соч.: В 3 т.- М., 1974. Т.3.- С.9.

Надійшла до редколегії 20.IV.1994.

Г.П.Стрельчук, канд.філол.наук

ВИРАЖЕННЯ ЧИСЛІВНИКОВИХ ФОРМ В УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕРМЕДІАХ ХУП-ХУШ ст.

Розглядаються деякі особливості становлення числівникових форм у старій українській мові. Виклад фактологічного матеріалу спирається на рукописні тексти інтермедій ХУП-ХУШ ст.

У процесі розвитку і становлення граматичної будови мови більшість числівників у своєму відмінюванні зазнала чималих змін, основою яких була "еволюція семантики числівникових слів", яка в свою чергу "супроводжувалася еволюцією граматичних форм, для якої характерне не тільки вироблення нового, а й, мабуть, ще більшою мірою втрата здавна властивого"¹.

В інтермедіях ХУП-ХУШ ст. деякою мірою відбилась наступність тенденцій, проявлена ще за давньоруської доби, оскільки розвиток кількісних числівникових назв проходив "по лінії уніфікації форм, зменшення строкатості у відмінюванні колишніх прикметників та іменників". Строкатість ця й досі має місце в граматичних формах, що призводить до паралельного використання нових і давніх форм. Найяскравіше вона позначилася на вживанні числівника *один*, що органічно витворився з форми *одинь*. У пам'ятках південно-західного походження у такому числівнику поряд із формою в якій за законами східнослов'янської фонетики давне /je-/ перейшло в /o-/, наприклад: *пять одинь то песь гривко* - Д.127,17; *одинь ден* - РДЧ.1.281ав.,6^ж; *пробут ...куска одного* Г.П.44,60 -

© Г.П.Стрельчук, 1994

Копецька Н.Г. Загальна характеристика лексичної групи на позначення розумової діяльності людини в староукраїнській мові	116
Моїсеева Л.Ф. Елементи індивідуального стилю Т.Г.Шевченка у творах російських поетів України	123
Мосенкіс Ю.Л. Значення компаративних досліджень для українського мовознавства	129
Наєнко Г.М. Термінологія філософії у творах Кирила Транквіліона-Ставровецького	133
Ніколаєва Н.С. Два типи відприкметникових прислівників на -о, -е за пресупозиційною семантикою в українській мові	145
Теряєв Д.С. Українське слово в записних книжках Гоголи /до 185-річчя з дня народження/	150
Старовойт Ю.Л. Надфразова єдність - синтаксична одиниця чи текстуальна категорія?	158
Стрельчук Г.П. Вираження числівникових форм в українських інтермедіях ХУП-ХУІІІ ст.	165
Халимоненко Г.І. Туркізм у термінології судноплавства української мови	173
Шевченко Л.І. Проблематика цінності в лінгвістиці як проєкція філософської традиції	180
Чемес В.Ф. Про нормативність наукового писемного мовлення мовознавців центрального і південно-східного регіонів України /порівняльна лінгвістична характеристика/	188
Шовгун Н.О. Комунікативна ситуація як фактор вибору мови спілкування	197

Ф О Л Ъ К Л О Р И С Т И К А

Гончаранко О.М. Етнофольклористична та краєзнавча діяльність Д.І.Яворницького	202
Щербак С.В. Звичаї та обряди в конфліктах української драматургії першої половини ХІХ століття	209

Наукове видання

Вісник
Київського університету
імені Тараса Шевченка

Літературознавство
Мовознавство
Фольклористика

випуск 2

Редактор О.В.Шевлякова

Молодші редактори В.Р.Зал-Заде, Ю.І.Омельчук

Підписано до друку 9.12.1994р. Формат 60х84 1/16.
Папір друк. Друк офс. Фіз. друк. арк. 13,6. Ум. друк. арк. 12,55.
Тираж 150. Замовлення 379.
ВПЦ "Київський університет", 252017, Київ-17, Б.Шевченка, 14.